

Ermənistandakı Azərbaycan Toponimlərinə Dair Dövlət Siyasəti Və Nəticələri

Kərim Şükürov*

ORCID: 0000-0001-6121-4182

Xülasə

Azərbaycanın tarixi İrəvan bölgəsində 1918-ci ildə Ermənistan dövləti yaradıldıqda buradakı toponimlərin böyük əksəriyyəti Azərbaycan mənşəli olub. 1920-ci ildə Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, Sovet Rusiyasının dəstəyilə onun ərazisi Azərbaycan torpaqları hesabına genişləndirilmiş, nəticədə orada Azərbaycan mənşəli toponimlərin sayı yenidən artmışdır. Ermənistanda həyata keçirilən erməniləşdirmə siyasəti daxilində Azərbaycan mənşəli yer adlarının dəyişdirilməsi məqsədyönlü dövlət siyasətinə çevrilmişdir. Məqalədə ilk dəfə olaraq Ermənistanda Azərbaycan mənşəli yer adlarının dəyişdirilməsinin dinamikasına dair cədvəl hazırlanmış, bu prosesin miqyası ilə dövlət hakimiyyətinin siyasi xətti arasında əlaqə araşdırılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, Ermənistanda mövcud olan bütün hakimiyyətlərin dövründə bu siyasət sistemli şəkildə həyata keçirilmiş, nəhayət oradakı Azərbaycan mənşəli yer adları tamamilə xəritədən silinmiş, böyük bir tarixi irs məhv edilmişdir. Nə tarixən, nə də müasir dövrdə dünyanın heç bir dövlətində belə təcrübəyə rast gəlinməmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Ermənistan, toponim, dövlət siyasəti, yer adlarının dəyişdirilməsi

Gönderme Tarihi: 25/05/2021

Kabul Tarihi: 19/06/2021

* Professor, Tarix elmləri doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Baş direktoru, Bakı, Azərbaycan, shukurovkk@gmail.com

Bu makaleyi şu şəkildə kaynak gösterebilirsiniz:

ŞÜKÜROV, K., "Ermənistandakı Azərbaycan Toponimlərinə Dair Dövlət Siyasəti Və Nəticələri", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 8, S. 2, 2021, s.747-768.

The state policy and consequences related to Azerbaijani toponyms in Armenia

Karim Shukurov*

ORCID: 0000-0001-6121-4182

Abstract

When the Armenian state was established in the historical region of Azerbaijan - Iravan in 1918, a large part of the toponyms here were of Azerbaijani origin. After the establishment of Soviet Union in Armenia in 1920, with the support of Soviet Russia, its territory was expanded at the expense of Azerbaijani lands, and as a result of this the number of toponyms of Azerbaijani origin increased again. Within the policy of Armenianization carried out in Armenia, the renaming of places of Azerbaijani origin has become a planned state policy. For the first time, the presented article provides a table on the dynamics of renaming places of Azerbaijani origin in Armenia, and examines the relationship between the scale of this process and the political line of state power. It was determined that this policy has been implemented systematically during all the governments that existed in Armenia, thus, the names of places of Azerbaijani origin were completely erased from the map, and a great historical heritage has been destroyed. Neither during any historical periods nor in modern times has such an experience been found in any country in the world.

Keywords: Azerbaijan, Armenia, toponym, the state policy, renaming the places

Received Date: 25/05/2021

Accepted Date: 19/06/2021

** Professor, Doctor of Historical Sciences, General Director of the Institute of History of the Azerbaijan National Academy of Sciences, Baki, Azerbaijan, shukurovkk@gmail.com*

You can refer to this article as follows:

ŞÜKÜROV, K., ‘‘Ermənistandakı Azərbaýcan Toponimlərinə Dair Dövlət Siyasəti Və Nəticələri’’, *Academic Journal of History and Idea*, Vol. 8, Issue 2, 2021, 2021, p.747-768.

Государственная политика Армении по азербайджанским топонимам и ее результаты

Карим Шукуров*

ORCID: 0000-0001-6121-4182

Резюме

При создании Армянского государства в исторической Иреванской области Азербайджана в 1918 году, большинство топонимов являлись азербайджанского происхождения. После установления Советской власти в Армении в 1920 году, при поддержке Советской России ее территория была расширена за счет азербайджанских земель, в результате чего количество топонимов азербайджанского происхождения вновь увеличилось. В рамках проводимой в Армении политики арменизации, переименование мест азербайджанского происхождения превратилось в целенаправленную государственную политику. В статье впервые подготовлена таблица динамики изменения названий мест азербайджанского происхождения в Армении и исследована взаимосвязь между масштабами этого процесса и политической линией государственной власти. В результате исследования установлено, что эта политика систематически проводилась во времена всех существовавших в Армении властей, вследствие чего названия мест азербайджанского происхождения были полностью стерты с карты, и огромное историческое наследие было уничтожено. Ни исторически, ни в современное время, подобное явление не встречалось ни в одной стране мира.

Ключевые слова: Азербайджан, Армения, топонимы, государственная политика, переименование топонимов.

Получено: 25/05/2021

Принято: 19/06/2021

* профессор, Доктор исторических наук, генеральный директор Института истории Национальной Академии Наук Азербайджана, Баку -Азербайджана, shukurovkk@gmail.com.

Ссылка на статью:

ŞÜKÜROV, K., "Ermənistandakı Azərbaycan Toponimlərinə Dair Dövlət Siyasəti Və Nəticələri", *академическая история и мысль*, Т.8, NO.2, 2021, С.747-768.

Giriş

Toponimlər cəmiyyət həyatının ən mühüm tərkib hissələrindəndir. İnsanlar qədim zamanlardan ətraf mühitə və onların yaşayışını müəyyən edən hər bir şeyə ad verib. Hətta, “adsız” adlandırılan obyektlərdə (“adsız dağ” və s.) belə, “adsız” ada çevrilib. Toponimlərin bu və digər özəlliklərindən çox bəhs edilib. Onların sırasından biri, toponimlərin milli dəyəərə çevrilməsi, xalqın etnogenezisi, inkişaf tarixi və milli identifikasiyası olması ilə bağlıdır. Məhz bu xüsusiyyətinə görə, toponimlər daha çox aqressiyaya məruz qalıb, yer üzündən silinib, dəyişdirilib, yeni bir etnosun özünü təsdiqinin siyasi vasitəsinə çevrilib.

Dünya toponimikasının ən nadir, eyni zamanda ən spesifik səhifələrindən biri Ermənistandakı Azərbaycan toponimləri və onların taleyi ilə bağlıdır. Ermənistanda Azərbaycan toponimlərinə qarşı siyasi kampaniya ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə elə həyata keçirilib ki, hazırda Ermənistanda Azərbaycan toponimlərinin kökü kəsilib. Yer adlarının aradan qaldırılması ilə birgə, əslində böyük bir tarix, Azərbaycan varlığının həmin ərazidəki təkzibedilməz sübutlarından, orijinal sivilizasiyanın göstəricilərindən biri məhv edilib.

Bu problem Ermənistanda Azərbaycan toponimlərinin tarixini və bu böyük tarixi irsə münasibəti ön plana çəkir. Ermənistandakı Azərbaycan mənşəli toponimlər etnik, coğrafi və liqivistik baxımdan geniş tədqiqat obyektinə olub, onların lüğəti hazırlanıb və s.¹

Toponimlərə münasibətin bir sıra mühüm məsələləri məhz dövlətin preorqativi olduğu üçün, bu münasibətdə əsas yeri dövlət siyasəti tutur. Buna görə də Ermənistanda Azərbaycan toponimləri tarixinin Ermənistan dövlətinin bu sahədəki siyasəti ilə vəhdətdə araşdırılması tədqiqat predmeti kimi irəli sürülür.

¹ Budaq Budaqov, Qiyasəddin Qeybullayev, *Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti*, Oğuz eli Nəşriyyat evi, Bakı 1998, s. 452.; İbrahim Bayramov, *Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri*, Elm, Bakı 2002, s. 696.; *Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası*, Gənclik, Bakı 1998, s. 462.; Qiyasəddin Qeybullaev, *Toponomiya Azerbaydjana (istoriko-etnoqrafiçeskoye issledovaniye)*, Elm, Bakı 1986, s. 192.; Sitara Mirmaxmudova, *Azerbaydjanskiye oykonimi v Armenii i politika ix armenizacii*, İzdatelskiy dom TEAS Pres, Bakı 2015, s. 314; Azamat Rustamov, *Struktura azerbaydjanskix toponimov Zanqezurskoy zoni//filoloqiçeskiye nauki. Voprosı teorii i praktiki*, № 8 (26), 2013, C.1, s.147-150.

Ermənistanda Azərbaycan Toponimləri: Erməni Versiyası

Erməni akademik elmi ədəbiyyatında və onu dəstəkləyən publisistikada buradakı Azərbaycan toponimləri haqqında daha əsaslı görünməsi üçün mürəkkəb bir konstruksiya yaradılıb. Bunu sadə şəkildə ifadə etsək, belə çıxır ki, XI əsrdən səlcuq, sonra isə monqol-tatar, Teymuri yürüşləri, Səfəvi-Osmanlı müharibələri və s. tarixi hadisələr nəticəsindəki miqrasiyalar üzündən bu ərazidəki erməni yer adları sıradan çıxıb, yerinə türk-Azərbaycan toponimləri yaranıb. Bu sırada ermənilərin ən çox üzərində dayandığı hadisə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin hökmdarı I Şah Abbasın (1587-1629) köçürmə siyasəti ilə bağlıdır. Səhvən “böyük sürgün” kimi ifadə edilən 1603-cü il hadisələri ermənilərin əlində xüsusi “fakta” çevrilib. Azərbaycan tarixinin bütöv bir dövrünü təşkil edən xanlıqlar dövrü də təhrifə məruz qalıb, İrəvan və Qarabağ xanlıqlarının toponimləri də türk miqrasiyası ilə əlaqələndirilib. Ermənistan dövlətinin meydana gəlməsi ilə Azərbaycan toponimlərinin kütləvi şəkildə dəyişdirilməsi isə tarixi adların bərpası kimi təqdim edilir.²

Müasir Ermənistanda mövcud olmuş Azərbaycan toponimləri ilə Azərbaycan ərazisindəki toponimlərin vahid sistem təşkil etməsi: tarixi və mənbələri (Rusiya işğalnadək)

Tarixi faktlar göstərir ki, Ermənistanın tarixi-coğrafi ərazisi Qafqazdan kənarda olub. Digər bir fakt isə ondan ibarətdir ki, Ermənistan dövlətinin yarandığı ərazi tarixi-coğrafi Azərbaycan ərazisidir.³

Albaniya dövlətindən (e.ə. IV-e.VII əsrləri) üzü bəri həmin ərazilərin tarixi inkişafının əsas mərhələləri, Səlcuq və sonrakı dövrlər və hadisələr də daxil olmaqla Azərbaycan tarixi ilə bağlıdır. Azərbaycan Atabəylər dövlətindən bəhs edən akademik Ziya Bünyadov hələ 1987-ci ildə yazırdı ki, Azərbaycan Atabəylər dövlətinin (1136-1225) mövcud olduğu dövr bütün Azərbaycan torpaqlarının Eldənizlər sülaləsi nümayəndələrinin hakimiyyəti altında konsolidasiyası zamanı idi. Azərbaycanın

² Vadim Arutyunov, *Tyurkskiye toponimi Armenii* //http://russia-armenia.info/node/27983(05.06.2021); Eduard Danielyan, *Vopros soxraneniya armyanskix toponimov v kartoqraficeskoy sfere informatsionnoy voynu* //http://www.noravank.am/rus/articles/detail.php?Element_id=2549(05.06.2021); Lusine Saakyan, *Oturetsivaniye toponimov v Osmanskoy imperii i respublikanskoy Turtsii*, Montreal-Arod Books, 2010, c. 49-70 PDF; *Toponomiya Armenii*, https://ru.wikipedia.org/wiki/(05.06.2021); *Tyurkskiye toponimi v Armenii*, https://ru.wikipedia.org/wiki/(05.06.2021);

³ Vaqif Piriye, *Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası*, Araz nəşriyyatı, Bakı 2002, 152 s.; Kərim Şükürov, *Akademik Bartoldun səhvi və Stalin mifi, yaxud Azərbaycan və azərbaycanlılar haqqında*// https://apa.az/az/siyasi_xeberler/xeber_akademik_bartoldun_sehvi_ve_stalin_mifi_-451565/amp(05.06.2021);

çoxəsrlik tarixinin demək olar ki, məhz bu kəsiyində onun siyasi sərhədləri və etnososial həddləri dəqiq kontur aldı. Bu sərhədlər bu və ya digər səbəbdən sonrakı yüzilliklərdə dəyişmədi, lakin aborigenlər-komparkt kütlə ilə indi də Ermənistan SSR-in⁴ bütün rayonlarında və Gürcüstan SSR-in⁵ bəzi şərq rayonlarında yaşayan azərbaycanlılar dəyişmədi.⁶

Ermənilərin üzərində xüsusi dayandığı 1603-cü il hadisəsi də tarixi reallığı əks etdirmir. Müasir erməni tədqiqatçısı F.V.Ekozyants yazır ki, Şah Abbas Culfadan aralarında ermənilərdən başqa, digər xristian icmaların nümayəndələrinin, həmçinin böyük miqdarda müsəlmanların olduğu⁷, bütün əhalini çıxardı və bunu ona görə etmədi ki, şəhər icmalarının hansınasa nifrət edirdi, ona görə etdi ki, Culfanı müdafiə etməyin və əldə saxlamağın mümkün olmadığını başa düşürdü və şəhəri gələcək müdaxilə üçün öz hərbi-ərzaq bazaları edə biləcəyindən osmanlılara vermək istəməirdi.⁸ Hətta, erməni müəllifi də “köçürülənlər arasında böyük miqdarda” müsəlman olduğunu etiraf edir.

Digər Azərbaycan xanlıqları kimi İrəvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisi də hələ xanlıq dövründən əvvəl, lap qədim zamanlardan Azərbaycan ərazisi olub. 1783-cü ildə Rusiya və Gürcüstan arasında imzalanmış Georgiyevsk müqaviləsindən⁹ sonra, gürcü çarı II İraklinin (1762-1798) sarayında Rusiyanın nümayəndəsi, əslində gizli agent S.Burnaşev Azərbaycanın torpaqlarından bəhs edərək yazırdı ki, *Azərbaycan* adı altında düşünülmən torpaqların indiki vəziyyətinə görə; şimaldan başlayaraq Gürcüstana, yəni *Kartli və Kaxeti çarlıqlarına* (baxmayaraq ki, onlar da bundan əvvəl *Azərbaycan* torpaqları sırasında hesab edilirdi) uzanır; şərqdən Xəzər dənizi və *Gilan*, yarımgünlükdən Araz, qərbdən Türkiyə idi.¹⁰

Rusiya və İran arasında 1826-1828-ci illər müharibəsinin yekununda bağlanmış Türkmənçay müqaviləsində də heç bir Ermənistan ərazisindən bəhs edilmir, yalnız yuxarıda qeyd edildiyi kimi Azərbaycanın İrəvan xanlığından bəhs edilir. Müqavilənin 3-cü maddəsində deyilirdi ki, Əlahəzrət İran Şahı öz adından və öz vəliəhdləri və varisləri adından Arazın o tayı və bu tayı

⁴ Hazırda Ermənistan Respublikası.

⁵ Hazırda Gürcüstan Respublikası.

⁶ İstoriçeskaya qeoqrafiya Azerbaydjana, Elm, Baku 1987, s. 93

⁷ Seçmə mənimdir.

⁸ Filipp Ekozyanc, *İsraël Ori. Lareç Pandori, Kniqa. I: Persiya*, İzdatel Vorobyev A.B., Moskva 2020, s.11.

⁹ İvan Şopen, *İstoriçeskiy pamyatnik sostoyaniya Armyanskoy oblasti v epoxu yeya prisoyedineniya k Rossiyskoy imperiyi*, İmperatorskaya Akademiya Nauk, Sankt-Peterburq 1852, s. 102-104.

¹⁰ Stepan Burnaşev, “Opisaniye oblastey Azerbaydjanskix v Persii i ix politiceskoqo sostoyaniya. Reprintnoye izdaniye”, *Kafkaz XVIII veka qlazami ruskoqo taynoqo aqenta*, TEASS Press, Baku 2017, s.4.

üzrə İrəvan xanlığını və Naxçıvan xanlığını Rusiya imperiyasının tam mülkiyyətinə güzəştə gedir.¹¹ Erməni tarix ədəbiyyatı isə, İrəvan xanlığı əvəzinə Şərqi Ermənistan ifadəsini tətbiq edir.

Beləliklə, Rusiya-İran müharibələri (1804-1813 və 1826-1828-ci illər) nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsi və Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyasının hakimiyyətinə keçməsinədək Azərbaycanın bu ərazidəki torpaqlarında toponimlərin vahid arealı formalaşmışdı. Bunu tarixi mənbələr də təsdiq edir.

Müasir Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan toponimləri barədə qədim Roma-yunan, Sasani, ərəb və digər mənbələrdə məlumatlar vardır. Az-çox dərəcədə bütün yaşayış məskənlərini qeydə alan daha mükəmməl mənbələrə isə əsasən, XVI əsrin sonlarından təsadüf edilir. Osmanlı imperiyası 1578-1590-cı və 1723-1727-ci illərdə Səfəvi dövləti ilə apardığı müharibələr zamanı əldə etdiyi qələbədən sonra, Səfəvilərə aid Çuxursəəd bəylərbəyliyində fiskal məqsədlə tədbirlər həyata keçirilib, 1590 və 1728-ci illərdə müfəssəl və icmal dəftərlər tərtib edilib. Bu dəftərlərdə Çuxursəəd bəylərbəyliyi Rəvan (İrəvan) adı ilə qeydə alınıb. Bu mənbələr İrəvanın toponimiyası haqqında da ətraflı məlumat verir. Kitabın “İrəvan əyalətinin dəftərləri” adlı tədqiqat hissəsinin sonunda qeyd edilir ki, “XVI əsrin sonunda İrəvan əyalətində 1883 kənd, 62 məzrə¹², 5 ciftlik və 1 zəmin adı qeydə alınmışdısa, XVIII əsrin 20-ci illərində burada ərazi-inzibati dəyişiklikləri nəticəsində abad kəndlərin sayı 1423, boş qalmış kəndlərin sayı 89, məzrələrin sayı 120 olmuşdu. Bundan əlavə bu dövrdə dəftərdə 9 yaylaq və 1 otlaq yeri qeydə alınmışdır. Ümumiyyətlə, bu yer adlarının “başqa adı”nı da bu siyahıya əlavə etsək hər iki dövrdə yer adlarının sayı iki minə yaxın olmuşdur”.¹³ Müqayisə edilən dövrdə əhalinin etnik tərkibini, digər tərəfdən kitaba əlavə edilən “1590-cı il tarixli “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə yer adları. Siyahı”¹⁴ və 1728-ci ilə aid mətndəki yer adlarının tutuşdurulması Azərbaycan mənşəli toponimlərin mütləq əksəriyyət təşkil etdiyini təsdiq edir.

Təxminən yüz il sonra İrəvan ərazisindəki toponimik vəziyyəti sənədləşdirən yeni bir mənbə də vardır. Bu İ.Şopenin 1829-cu il aprel-1832-ci ilin mayında tərtib etdiyi İrəvan əyalətinin kameral təsviridir (Rusiya işğalından sonra Azərbaycanın tarixi İrəvan xanlığının idarə sistemi haqqında

¹¹ Karim Şükürov, *Azərbaycan v sisteme mejdunarodnix otnoşeniy, Dokumentı i materialı 1648-1991*, Elm, Bakı 2020, s. 173-174.

¹² Sakinləri olmayan kəndlərin əkin yeri, tarla.

¹³ *İrəvan əyalətinin icmal dəftəri*, Elm, Bakı 1996, s. 22.

¹⁴ *İrəvan əyalətinin icmal.....*,s. 159-183.

aşağıda bəhs ediləcəkdir.-K.Ş.). Bu mənbənin elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o həmin illərə dair vəziyyəti qeydə almaqla həm əvvəlki dövrə yekun vurmuş, həm də sonrakı dövr üçün baza yaratmışdır. Bu mənbədən istifadə edərkən onu nəzərə almaq lazımdır ki, o Rusiya işğalından az sonra tərtib edilib, yəni işğal prosesində müsəlman əhalinin xeyli hissəsi yerlərini tərk edib, rusları dəstəkləyən ermənilər isə ya yerində qalıb, ya da buraya axışıb. Belə bir şəraitdə tərtib olunan mənbədən aydın olur ki, İrəvan əyalətinin İrəvan şəhəri və 15 mahalında 9196 müsəlman ailə, hər iki cinsdən olan 49875 nəfər müsəlman qeydə alınıb. Şopen əyalətdəki erməniləri iki yerə bölür: yerli və gəlmə. Gəlmələr də İran və Türkiyədən olmaqla iki yerə ayrılır. Şopenə görə, yerli ermənilər 3498 ailə, yaxud hər iki cinsdən 20073 nəfər idi. Buradan aydın olur ki, Rusiya işğalına qədər İrəvan əyalətində 69948 nəfər yaşayırdı ki, onun da 71, 30%-ni müsəlmanlar, 28, 70 %-ni isə ermənilər təşkil edirdi.¹⁵

Şopen kameral təsvirində Erməni vilayətində 1111 kənd qeydə almış və onların əlifba sırası ilə siyahısını da vermişdir. Bu kəndlər məskun və boş olmaqla iki yerə bölünmüşdür. İrəvan əyalətində 521 məskun, 302 dağıdılmış (onların da siyahısı əlavə edilmişdir) kənd (cəmi 823) olduğu aydın olmuşdur.¹⁶ Bu kəndləri birlikdə nəzərdən keçirsək, onların əksəriyyətinin məhz Azərbaycan kəndləri, adlarının isə Azərbaycan mənşəli toponimlər olduğu aydın olar.

Dövrün digər bir mənbəsi, Rusiya imperiyası Maliyyə nazirliyi tərəfindən həyata keçirilən bir nəşrin nəticələri də bu fikri təsdiq edir. Orada qeyd edilir ki, İrəvan əyaləti Rusiya təbəəliyinə qəbul edildikdə Qırxbulaq, Dərəçiçək, Kerpibasara Abaranla, Sərdarabad Talın və Saatlı mahalı ilə, Qərnibasara Vedibasarla, Şərur, Sürməli və Dərəkənd Parçenislə mahal və ya dairələrə bölünürdü. Bu toponimlər Azərbaycan mənşəli yer adlarıdır. Əyalətin əhalisi 1831-ci ildə 22336 ailədən və ya 65300 nəfər kişi cinsindən ibarət idi ki, onun 29690 nəfərini (49, 47%) digər müsəlmanlar ilə birlikdə tatarlar, yəni azərbaycanlılar təşkil edirdi. Köhnədən yaşayan ermənilər cəmi 10350 nəfər (15, 85%) idi.¹⁷

Beləliklə, aydın olur ki, Rusiya işğalı ərəfəsində müasir Ermənistanda mövcud olmuş Azərbaycan toponimləri ilə Azərbaycanın ərazisindəki toponimlər vahid sistemin tərkib hissəsi olmuşdur.

¹⁵ İvan Şopen, *İstoriçeskiy pamyatnik sostoyaniya Armyanskoy oblasti v epoxu yeya prisoyedineniya k Rossiyskoy imperii*, İmperatorskaya Akademiya Nauk, Sankt-Peterburq 1852, s. 635-636.

¹⁶ İ. Şopen, *a.g.e.* s. 486-516

¹⁷ *Obozreniye rossiyskix vladeniya za Kavkazom*, v 4-x çastyax, c. IV, Sankt-Peterburq 1836, s 270-271.

Azərbaycanın Etno-Siyasi Ərazi Birliyinin Parçalanması: İrəvan Xanlığında Rusiya Üsul-İdarəsinin Yaradılması Və Ermənilərin Burada Konsolidasiya Siyasəti

Rusiya imperiyası tərəfindən İrəvan xanlığının işğalı 1827-ci il oktyabrın 1-də xanlığın mərkəzi İrəvan şəhərinin tutulması ilə başa çatdı. Oktyabrın 6-da Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı P.İ.Paskeviç tərəfindən Müvəqqəti idarə yaradılır.¹⁸ 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsilə İrəvanın birləşdirilməsi başa çatdıqdan sonra, I Nikolayın (1825-1855) fərmanı ilə martın 21-də Naxçıvan xanlığının ərazisi ilə birləşərək Erməni vilayəti təşkil edilir.¹⁹ Bu vilayət 1840-cı ildə ləğv olunur. İrəvan əyaləti əsasında İrəvan qəzası yaradılır və Gürcü-İmeret quberniyası tərkibinə (1840-1846) daxil edilir. İrəvan qəzası 1846-cı il 14 dekabr Əsasnaməsi ilə Tiflis quberniyası tərkibinə verilir. 1849-cu ildə isə İrəvan quberniyası təşkil edilir.²⁰ Belə bir vəziyyət bir sıra daxili inzibati-ərazi dəyişiklikləri ilə 1918-ci ildə Ermənistan dövlətinin yaradılmasınadək davam edir.

Rusiya imperiyası tərəfindən ermənilərin Qafqaz ərazisinə köçürülməsi ümumi dövlət siyasəti olsa da, onların konsolidasiyasının əsas mərkəzi kimi Azərbaycanın keçmiş İrəvan xanlığının torpaqları seçilmişdi.²¹

Rusiya İmperiyası Dövründə Toponimik Nomenklaturada Dəyişiklik

Rusiya imperiyası Şimali Azərbaycanı işğal prosesində və sonrasında toponimik nomenklaturanın dəyişdirilməsini iki yol ilə həyata keçirdi. Əvvəla, Azərbaycan yer adlarının dəyişdirilməsi sahəsində müəyyən addımlar atıldı. İlk dəfə belə bir vəziyyətə Azərbaycanın tarixi şəhəri Gəncə məruz qaldı. Şəhər rus ordusuna qəhrəmancasına müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, 1804-cü il yanvarın əvvəllərində işğal edildi. Rus hərbi tarixçisi V.Potto yazırdı ki, Gəncənin alınması fəvqəladə əhəmiyyətə malik bir hadisə idi, ona görə ki, bu qala İranın şimal əyalətlərinin açarı hesab edilirdi. Buna görə də Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı Sisianov məğlubları rusların işğal edilmiş diyarı bir daha tərk etməyəcəyinə inandırmaq və Gəncənin adını xalqın yaddaşından qoparmaq üçün imperatriçə Yelizaveta Petrovnanın şəərəfinə şəhəri Yelizavetpol

¹⁸ Aktı Kavkazskoy Arxeoqraficeskoy Komissii, C.7, Tiflis 1878, dok. 432, s. 480-481.

¹⁹ *Polnoe sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii*, Sobr. vt. Sankt-Peterburq 1830, c. III, dok. 1888, s. 272-273.

²⁰ *Polnoe sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii*, Sobr. vt. Sankt-Peterburq 1850, c. XXIV, otd. pervoye dok. 23303, s. 311-312.

²¹ *İrəvan xanlığı*, CBS, Bakı: 2010, s. 610.; Rafik Safarov, *İzmeneniye etnişestkoqo sostava naseleniya İrevanskoy quberniyi v XIX-XX vekax (etnodemoqrafiçeskie I etnoqeoqrafiçestkie issledovanie)*, Sada, Bakı, 2009, s.254.

adlandırdı.²² Belə bir hala bir də 1837-ci ildə təsadüf edilir. Çar I Nikolay 1837-ci ildə Qafqaz səfəri zamanı oktyabrın 4-də İrəvan əyalətinə gəlir. Azərbaycan şəhəri olan Gümrüdə Müqəddəs Aleksandr adına kilsənin bünövrəsini qoyur və şəhəri Aleksandropol adlandırmağa icazə verir.²³ Qeyd edilən faktlara baxmayaraq, çarizm dövründə toponimlərin dəyişdirilməsi geniş hal almır. Yeri gəlmişkən, məhz bunun nəticəsində Azərbaycanın tarixi toponimləri sonrakı dövrə qədər gəlib çatır.

Rusiya imperiyası dövründə bütövlükdə Şimali Azərbaycanda, o cümlədən müasir Ermənistan ərazisini əhatə edən tarixi İrəvan xanlığı ərazisində toponimik nomenklaturadakı dəyişiklik çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində baş vermişdir. Çar hökuməti Qafqazda, xüsusilə onun müsəlmanlar yaşayan hissəsində özünə dayaq yaratmaq məqsədi ilə ermənilərin bu ərazilərə köçürülməsini həyata keçirmişdir. Bu proses zamanı kürdlərin də köçürülməsi baş vermişdir. Almanların köçürülməsi də bu siyasətin mühüm tərkib hissəsi olmuşdur. 1830-cu illərdən isə rusların köçürülməsi geniş miqyas almışdır.²⁴

Bu köçürmələr nəticəsində yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi rus-İran müharibələri zamanı tərk edilmiş kəndlər ya adları saxlanılmaqla köçkünlər tərəfindən məskunlaşdırılıb, sonra dəyişdirilmiş, ya da yeni yaşayış məskənləri və yeni toponimlər meydana gəlməyə başlamışdır. Belə ki, ermənilərin köçürüldüyü Kəvər mahalının adı 1837-ci ildə onların gəldiyi Osmanlı dövlətinin Bayazet bölgəsinin adı ilə Novo Bayazet (Yeni Bayazet) adlandırılmışdır.

Ermənistan Dövlətinin Yaranması Ərəfəsində Buradakı Azərbaycan Toponimləri:

Mənbələr Və Xəritələrə Bir Nəzər

Çarizm tərəfindən həyata keçirilən kütləvi köçürmələr müasir Ermənistan ərazisindəki toponimik nomenklaturaya təsir etsə də, onun mahiyyətini dəyişə bilmədi. Burada ənənəvi olaraq,

²² Vardan Parsamyan, *A.S.Qriboyedov i pereseleniya arмянan //İz istorii vekovoy drujbi*, İzd. AN Arm. SSR, Erevan 1983, s. 130.

²³ Adolf Berje, *İmperator Nikolay na Kavkaze v 1837 q.* //Russkaya starina, 1884, №8, s. 377-398, s. 382.

²⁴ Serqey Qlinka, *Opisaniye pereseleniya arмянan Adderbidjanskix v predeli Rossii*, Moskva 1831, 142 s.; Aleksandr Qriboyedov, *Zapiski o pereseleniya arмянan iz Persii v naşi oblasti*, Soç. V 2-x tt., İzd. Pravda, Moskva 1971, c. II, s. 339-341; Şota Tetvadze-Otar Tetvadze, *Arмянane v Qruziyi (s drevneyşix vremen do seqodnyaşneqo dnya)*, Universal, Tbilisi 2008, 212 s.; Vardan Parsamyan, A.S. "Qriboyedov i pereseleniya arмянan". *İz istoriyi vekovoy drujbi*. İzd. AN Arm. SSR, Yerevan 1983, s. 136-146; Delyara İsmail-zade, *Russkoye krestyanstvo v Zakavkazye (30-e qodi XIX- naçalo XX v.)*, Hayka, Moskva 1982, 310 s.

Azərbaycan yaşayış məskənləri və buna uyğun olaraq yer adları öz dominantlığını saxlamaqda davam edirdi. Bunu rus statistikasına və yaşayış yerlərinin siyahılarına dair materiallar təkzibedilməz şəkildə təsdiq edir. Bu sırada İrəvan əyalətinin kameral təsvirləri mühüm yer tutur. İrəvan əyalətinin 1831 və 1842-ci illərə aid kameral təsvirin materialları bu barədə aydın təsəvvür yaradır.²⁵

Zaqafqaziya dövlət kəndlilərinin iqtisadi məişətinə dair materiallar²⁶, kameral təsvirlərdən sonra tərtib edilən 1886-cı il ailə siyahısı²⁷, 1897-ci il Birinci Ümumrusiya əhali siyahısına almasının materialları, İrəvan quberniyasına dair yaddaş kitabları²⁸, Qafqaz təqvimindəki yaşayış məskənlərinin siyahısı və s. mənbələr birmənalı şəkildə Ermənistan ərazisində Azərbaycan toponimlərinin əhəmiyyətli yer tutduğunu nümayiş etdirir.

Bu fikri Rusiya imperiyası dövründə tərtib edilmiş xəritələr də təsdiq edir. Qafqazın 1903-cü il xəritəsi²⁹ və ya 5 verstlik xəritə onların sırasınada mühüm yer tutur. A.Paqirev tərəfindən Qafqazın 5 verstlik xəritəsi əsasında əlifba göstəricisi tərtib edilib.³⁰ Burada 34000 coğrafi ad verilib. Həmin coğrafi adlar Ermənistan ərazisindəki keçmiş Azərbaycan toponimləri haqqında da ətraflı məlumat verir.

Göründüyü kimi Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan toponimləri Rusiya imperiyası dövründə mövcud olan ağır müstəmləkə rejiminə baxmayaraq, müəyyən dərəcədə özünü mühafizə edərək Ermənistan dövlətinin yaranmasınadək gəlib çata bilmişdi. Ermənistan dövlətinin meydana gəlməsi ilə başlayan anti-Azərbaycan siyasəti və onun tərkib hissəsi olan toponimiya siyasəti nəticəsində bu toponomik nomenklatura tədricən məhv edilməyə başladı.

²⁵ *İrəvan əyalətinin kameral təsviri, 1831-ci il*. I cild. İrəvan şəhəri. Tərcümə, tərtib və giriş mətni N.Əhmədlinindir. Turxan NPB, Bakı 2018, s.328.; *İrəvan əyalətinin kameral təsviri, II cild. Vedibasar mahalı. 1831 və 1842-ci illər. Şərur mahalı, 1831-ci il*. Tərcümə, tərtib və giriş mətni N.Əhmədlinindir. Turxan NPB, Bakı 2019, 480 s.; *Göyçə mahalının kameral təsviri (1831 və 1842-ci illər)*. Tərcümə, tərtib və ön söz N.Əhmədlinindir, Elm və təhsil, Bakı 2017, s.292.

²⁶ *Materialı dlya izuçeniya ekonomičeskoqo bita qosudarstvennix krestyan Zakavkazskoqo kraya*, Tiflis 1885, c.1; Tiflis 1886, c.3; Tiflis 1886, c.4; Tiflis 1887, c.7.

²⁷ *Svod statističeskix dannix o naseleniyi Zakavkazskoqo kraya, izvleçennix iz posemeynix spiskov 1886 q.*, Tiflis 1893

²⁸ *Pamyatnaya knijka Erivanskoj Qubernii na 1912 q.*, İzdaniye Erivanskoqo statističeskoqo Komiteta, Erivan, Tipografiya Qubernskoqo Pravleniya 1912.

²⁹ *Karta Kavkaza. Sostavlena i litoqrafirovana v Voennno-topoqrafiçeskom otdel Kavkazskoqo voennoqo okruqa 1903 q.* Tiflis, Masştab 20 verst v dyuyme.

³⁰ Dmitriy Paqirev, *Alfavitny ukazatel k pyativerstnoy karte Kavkazskoqo kraya*, Tiflis 1913.

Ermənistan Dövlətinin Yaradılması: Anti-Azərbaycan Siyasəti Və Toponimlər

Qafqazda ilk erməni dövləti-Ermənistan (Ararat Respublikası) 1918-ci ildə, məhz tarixi Azərbaycanın qərb torpaqlarında meydana gəlib³¹, onu Ermənistan Sovet Respublikası, 1991-ci ildən isə Ermənistan Respublikası əvəz edib. Buna görə haqlı olaraq, Azərbaycan tarixşünaslığında müasir Ermənistan ərazisi Qərbi Azərbaycan adlandırılır.

Ermənistanın tarixi Azərbaycan torpaqlarında meydana gəlməsi erməni dövlətinin əsas siyasi kursundan biri kimi anti-Azərbaycan xəttinin formalaşmasına səbəb oldu. Bu xəttin formalaşmasının əsasını Ermənistan (Ararat) Respublikası qoydu. Sovet Ermənistanı və müasir Ermənistan Respublikası onu davam etdirdi.

Onun əsas istiqamətlərindən birini Azərbaycan dövləti ilə münasibətlərdə ərazi iddialarının irəli sürülməsi təşkil edirdi. Bu iddialar 1918-1920-ci illərdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı müharibəsilə nəticələndi. 1980-ci illərin sonlarınaq bu və ya digər şəkildə davam etdirilən bu iddialar, yenidən gərginləşdirildi. SSRİ-nin dağılması ərəfəsində bu iddialar yenidən silahlı münaqişəyə çevrildi və 1990-cı illərin əvvəllərindən elan edilməmiş müharibə başladı. Ermənistan Silahlı Qüvvələri Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi və onun ətrafında yeddi rayonu, yəni respublika ərazisinin iyirmi faizədək hissəsini işğal etdi.

Ermənistan dövlətinin anti-Azərbaycan siyasətinin digər bir istiqaməti Ermənistanda tarixi-etnik torpaqlarında yaşayan azərbaycanlılara qarşı çevrilmişdi. Onun əsasını Ermənistan azərbaycanlılarına qarşı soyqırım və deportasiyalar təşkil edirdi. 1918-1920-ci illərdə başlayan bu proses³² sovet dövründə müxtəlif adlar altında davam etdirildi. 1948-1953-cü illərdə Stalinin yaxından iştirakı ilə yüz mindən çox azərbaycanlı deportasiya edildi.³³ 1960-cı illərdə Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyasının yeni dalğası həyata keçirildi. Deportasiyanın 1987-ci ildən başlanan son dalğası ilə Ermənistanda yaşayan bütün azərbaycanlılar qovuldu.

Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı və deportasiyalar repatriasiya adı altında xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistana köçürülməsi ilə müşayiət olunurdu. Bu proses 1920-ci illərdə xüsusilə II Dünya müharibəsindən sonra SSRİ-nin Türkiyəyə qarşı ərazi iddialarından sonra daha geniş miqyas

³¹Kərim Şükürov, "Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan dövləti necə yaradıldı: Tarixi, nəticələri və Azərbaycanın müasir baxışı", *Xalq qəzeti*, 2019, 23, 24, 26, 30 aprel; 19 may.

³²Nazim Mustafa, *İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı (1918-1920)*, Elm nəşriyyatı, Bakı 2017, 328 s.; İlqar Niftaliyev, *Qenosid azerbaydjantsev v İrevanskoy quberniyi (1918-1920)*, Elm, Bakı 2017, 188 s.

³³*Deportasiya azerbaydjantsev iz Armyanskoy SSR (1948-1953), Sbornik dokumentov*, Zardabi LTD MMC, Bakı 2013, s. 784.

almış və sonralar da davam etdirilmişdi. Belə ki, 1929-1937-ci illərdə Ermənistana 16 min, 1946-1948-ci illərdə isə 100 mindən çox erməni köçürülmüşdür.³⁴

Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı və deportasiyalar Ermənistanda Azərbaycan tarixi irsinin tarix və mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsi ilə müşayiət olunurdu.³⁵ Əsas hədəflərdən biri də Ermənistandakı Azərbaycan toponimləri idi. Ermənistanın Azərbaycan toponimlərinə dair siyasəti kompleks şəkildə təzahür edən ümumi anti-Azərbaycan siyasətinin tərkib hissəsi olub, onun əsas dövrlərinə uyğun idi və hər bir dövrdə də digər istiqamətləri ilə (ermənilərin Ermənistana köçürülməsi, azərbaycanlıların deportasiyası və s.) birlikdə müşayiət olunurdu.

Ermənistan Dövlətinin Azərbaycan Toponimlərinə Dair Siyasəti

Ermənistan dövlətinin öz tarixi-etnik torpaqlarında yaşayan azərbaycanlı əhaliyə, bununla da onun yaşayış məskənlərinə, həm də birbaşa toponimiyasına qarşı düşmənçilik münasibəti Ermənistan (Ararat) Respublikası ilə başladı. Azərbaycanın Dövlət Müstəqilliyini 1918-ci il mayın 28-də elan edən Azərbaycan Milli Şurası ertəsi gün formal da olsa, öz müstəqilliyini qəbul edən (bu barədə yalnız mayın 30-da bəyanat verilmişdi) Ermənistana milli sülh naminə öz tarixi İrəvan şəhərini paytaxt olaraq güzəştə getdi.³⁶ Ermənistan dövləti buna baxmayaraq, artıq onun ərazisinə çevrilmiş tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaşayış məskənlərinin geniş miqyasda dağıdılmasına, əhalisinin qırğına və deportasiyasına başladı. Ümumiyyətlə, 1918-1920-ci illərdə 124 azərbaycanlı kəndi dağıdıldı və yer üzündən silindi. (Bax: Cədvəl 1)

³⁴ Ovik Meliksetyan, *Repatriatsiya trudyaxsya armyan v sovetskuyu Armeniyu v 1921-1925 qodax*, Avtoreferat kand. Dissertatsiyi, Yerevan, 1962; *İstoriçeskiye miqratsiyi armyanskoqo naseleniya*, [https://ru.wikipedia.org/wiki/\(05.06.2021\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/(05.06.2021));

³⁵ *İstoriçeskiye fakti o deyaniyax armyan na azerbaydjanskoy zemle*, Təxsil, Bakı 2009, s. 432.; Maşadixanum Neymat-Vafa Kuliyyəva, *Obyekt armyanskoqo terrora-pamyatniki materialnoy kulturu*, Bakı 2007.

³⁶ “Protokol №3 zasedaniya Musulmanskoqo Natsionalnoqo Soveta. 29 maya [1918 q.], Tiflis. Dvoretz”. *Protokolı zasedaniy musulmanskiy fraksiy Zakavkazskoqo Seyma i Azerbaydjanckoqo Natsionalnoqo Soveta* 1918q., Adiloğlu nəşriyyatı, Bakı 2006, s. 130-131.

Cədvəl 1. Ermənistanda Yaşayış Məntəqələrindən Azərbaycan Kəndlərinin Silinməsinin Dinamikasına Dair (1918-1987-ci illər)

Dövrələr	Kəndlərin sayı
1918-1920-ci illər	124
1920	1
1930-cu illər	60
1936	1
1938	1
1939	5
1940-cı illər	13
1940	2
1947	1
1948-1951	31
1949	1
1950-ci illər	3
1950	1
1959	4
1960-cı illər	1
1960	2
1966	1
1978	1
1985	1
Cəmi	254

Mənbə: Tarixi adlara qarşı soyqırımı. Bakı, 2014, s. 69-82 (hesablama mənimdir).

Ermənistanın sovetləşdirilməsi prosesində Sovet Rusiyasının köməyi ilə Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinin və digər ərazilərin işğalı ilə onun tərkibindəki azərbaycanlı yaşayış məskənləri hesabına ərazisini yenidən artırmağa nail ola bildi.³⁷

³⁷ Karim Şükürov, *Azərbaycan v sisteme mejdunarodnix otnoşeniyax, Dokumenti i materialı 1648-1991*, Elm, Bakı 2020, s. 573.

Ermənistan SSR azərbaycanlı yaşayış məskənləri və onun toponimiyasına qarşı strateji baxımdan eyni, lakin taktiki cəhətdən fərqli yanaşma həyata keçirirdi. Burada iki xətt yanaşı şəkildə tətbiq edilirdi: bir tərəfdən azərbaycanlı yaşayış məskənlərinin adları müxtəlif vasitələr ilə tamamilə silinir (Bax: Cədvəl 1), digər tərəfdən isə adları dəyişdirilirdi (Bax: Cədvəl 2). Hər iki cədvəl üzrə verilən məlumatdan aydın olur ki, sovet dövründə Ermənistanda mindən çox azərbaycanlı yaşayış məskəninin adı məhv edilmiş və dəyişdirilmişdir.

Cədvəl 2-də diqqəti cəlb edən çox mühüm bir məqam da vardır. Buradan aydın olur ki, 700-ə yaxın toponimin adı 892 dəfə dəyişdirilib, yəni bu o deməkdir ki, eyni toponimlər bir neçə dəfə dəyişikliyə məruz qalıb. Bu da həmin siyasətin mahiyyətinin müəyyən edilməsinin mühüm göstəricilərindən biri kimi çıxış edir.

Cədvəl 2. Ermənistan Dövləti Tərəfindən Azərbaycan Mənşəli 700-ə Yaxın toponimin Dəyişdirilməsinin İllər Üzrə Dinamikası

İllər	Dəyişdirilən yer adlarının sayı
1924	1
1930	6
1935-ci ilədək, ümumiyyətlə ^{38*}	(195)
1935 ^{39**}	7
1936	1
1937	3
1938	5
1939	7
1940	22
1945	33
1946	123
1947	12

* 1935-ci ilədək Ermənistandakı Azərbaycan yer adları Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanları olmadan, digər dövlət strukturları tərəfindən dəyişdirildiyindən ümumi şəkildə göstərilir.

** Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanları ilə dəyişdirilən yer adları.

³⁸ Vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırımı, Təhsil, Bakı 2014, s.12.

³⁹ Vandalizm: tarixi....., s.12.

1948	20
1949	19
1950	38
1951	1
1953	1
1956	3
1957	7
1959	4
1960	3
1961	4
1962	1
1964	2
1965	3
1967	28
1968	23
1969	6
1970	4
1972	1
1974	1
1975	1
1976	1
1978	81
1991	135
1991-ci ildən sonra, ümumiyyətlə	18
1992	4
Yekun	697+(195)=892

Mənbə: Tarixi adlara qarşı soyqırımı. Bakı, 2014, s. 7-42 (Hesablama mənimdir.

Ümumi siyahıda 702 yaşayış məskəninin adı verilib. Onlardan 3-ü Rusiya imperiyası dövrünə aid olduğundan burada nəzərə alınmayıb.

Cədvəllərdən görüldüyü kimi bu proses, metodiki şəkildə davam etdirilsə də, müəyyən dövrlərdə ciddi yüksəlişlər baş verirdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Ermənistanın Azərbaycan yer adlarına qarşı toponimiya siyasəti anti-Azərbaycan siyasətinin digər istiqamətləri ilə birlikdə, kompleks şəkildə həyata keçirilirdi.

Ermənistan SSR-dəki Azərbaycan yer adlarının dəyişdirilməsi prosesində 1920-ci illərin sonları-1930-cu illərin birinci yarısını xüsusi dövr kimi ayırmaq olar. Bu dövrdə Zaqafqaziya sovet respublikalarının, o cümlədən Ermənistanın siyasi həyatında mühüm dəyişikliklər baş verir. 1922-ci ilin martında ZSFSR yaradılır, dekabrın sonlarında isə bu qurum SSRİ-nin tərkibinə daxil olur.

1931-ci ildə nəşr edilmiş “Siyasi-inzibati xəritə. Zaqafqaziya Federasiyası” adlı xəritədə (miqyas: 1:500000) Ermənistan üzrə Azərbaycan yer adlarının təhlili onların həlledici yer tutduğunu təsdiq edir. Həmin xəritə üzrə (bu xəritənin 1931-ci ildə nəşr edilməsinə baxmayaraq, faktik olaraq 1920-ci illərin sonlarına olan vəziyyəti əks etdirdiyi aydındır) toponimlərin dil mənsubiyyətinə görə, aparılan təsnifatı zamanı məlum olmuşdur ki, 868 yer adından türk-Azərbaycan mənşəli toponimlər 676 (78,0%), hibrid 34 (3,9%), erməni 30 (3,4%), rus 11 (1,3%), ərəb 8 (0,9%), İran 4 (0,5%), dil mənsubiyyəti müəyyən edilməyənlər 105 (12,%) olmuşdur.⁴⁰ Bu xəritənin nəinki, Ermənistan rəhbərliyini o cümlədən, SSRİ rəhbərliyindəki erməniləri ciddi narahat etməsi aydın bir məsələdir. Bununla da SSRİ rəhbərliyindəki ermənilərin də yardımı ilə Ermənistan rəhbərliyi tərəfindən oradakı Azərbaycan mənşəli yer adlarına qarşı aqressiya başlamışdı. Bu zaman SSRİ-də coğrafi adların dəyişdirilməsinə dair sovet qanunvericiliyinə də əməl edilməmişdir.⁴¹ 1935-ci ildən Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı ilə Azərbaycan mənşəli yer adlarının dəyişdirilməsi geniş miqyas almağa başlamışdır. Bu siyasətə Ermənistanın rəhbəri, Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin I katibi A.G.Xancyan (1930-1936) xüsusi fəallıq göstərmişdir.

⁴⁰ Budaq Budaqov, Maxira Abbasova, İ.E.Mardanov, Şamil Azizov, “O kartoqraficeskoy aqressii na azerbaydjanskie toponimi v Armenii”, *İzvestiya NANA*, Ser. Nauki o zemle 2006, №2, c. 95-99; Şamil Azizov, Karim Şukurov, Maxira Abbasova, “O toponimiceskix i kartoqraficeskix aspektax pereseleniya armyan na Kavkaz”, *Vestnik NANA*, 2015, t.12, №1, c.35-42, s. 38.

⁴¹ İqor Dambuyev, “Sovetskoye zakonodatelstvo o naimenovaniyax qeoqraficeskix obyektov”. *Mir nauki, kulturi, obrazovaniya*, 2015, №6 (55), s. 290-293.

Ermənistandakı Azərbaycan yer adlarına qarşı aqressiyanın növbəti mərhələsi 1930-cu illərin sonları-1950-ci illərin əvvəllərini əhatə edir. 1941-1945-ci illər müharibəsini çıxmaq şərtilə bu dövrün hər ilində Azərbaycan toponimlərinin dəyişdirilməsi baş vermişdir. Bu siyasətin təşkili və həyata keçirilməsinə Ermənistan KP MK-nın I katibi, ən uzunmüddətli erməni rəhbəri olan Q.A.Arutinov (Arutunyan) (1937-1953) rəhbərlik etmişdir.

Arutinov, əslində siyasi cəhətdən daha geniş kurs götürmüşdü. O, 1945-ci ilin noyabrında İ.Stalinə müraciət edərək Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Qarabağ vilayəti adı altında Ermənistana birləşdirilməsi haqqında məsələ qaldırmışdı. Ümumittifaq Kommunist (bolşeviklər) Partiyası MK-sının katibi G.M.Malakov həmin müraciəti 1945-ci il noyabrın 28-də rəy bildirmək üçün Azərbaycan KP MK-nın I katibi M.C.Bağirova (1933-1953) göndərmişdir. Bağirov da qısa bir zamanda, 1945-ci il 10 dekabrda rəyini bildirmişdir. Bu rəydə bir sıra məsələlər ilə eyni zamanda, qeyd edilmişdir ki, “bununla belə, biz Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə qatılmasına etiraz etmirik, lakin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin tərkibində olmasına baxmayaraq, hazırda da əsasən azərbaycanlıların yaşadığı Şuşa rayonunun Ermənistana verilməsinə etiraz edirik...Eyni zamanda, ÜİK(b)P MK-nın nəzərinə çatdırmağı zəriri hesab edirik ki, DQMV-nin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə baxılarkən, Ermənistan SSR-in Azərbaycan Respublikasına bitişik olan və əsasən, azərbaycanlıların yaşadığı Əzizbəyov, Vədi və Qarabağlar rayonlarının Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə də baxılmalıdır...”⁴² Bağirovun arqumentlərindən sonra Mərkəz bir daha bu məsələyə qayıtmır, lakin Ermənistan rəhbərliyi bunun müqabilində adı çəkilən rayonların erməniləşdirilməsini sürətləndirməyə başlayır. Cədvəldən görüldüyü kimi 1946-cı ildə, Ermənistandakı Azərbaycan toponimlərinin dəyişdirilməsi tarixində ən böyük miqdarda, 123 yer adı dəyişdirilir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu proses xaricdən ermənilərin kütləvi şəkildə Ermənistana köçürülməsi ilə müşayiət edilirdi.

Məsələ bununla da bitmir, Ermənistanın təzyiqi altında 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası təşkil edilir, yüz mindən çox azərbaycanlı

⁴²Yagub Mahmudov-Karim Shukurov, *Garabagh: Real history, Facts. Documents*,Tahsil Publishing house, Baku 2005, 380 p. p. 77-78.

tarixi torpaqlarından qovulur. Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi həmin dövrdə 36 azərbaycanlı kəndi yaşayış məskənləri sırasından silinmiş, cədvəl 2-yə görə isə, 91 kəndin adı dəyişdirilmişdir.

Ümumiyyətlə, Arutinovun rəhbərliyi dövründə Ermənistanda 58 azərbaycanlı kəndin adı yaşayış məskənləri sırasından silinmiş, 284 kəndin adı isə dəyişdirilmişdir. Bu birlikdə 342 yaşayış məskəni əhatə edirdi ki, o da hər iki qrupdan (Cədvəl 1-2) sovet dövrünə aid olan toponimlərin (1022) 33,46%-nə bərabər idi.

Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərə qarşı aqressiyanın növbəti dalğası 1960-cı illərin ikinci yarısında güclənir. Bu proses Ermənistanda 1915-ci il hadisələrinin 50 illiyi ilə əlaqədar tədbirlər ilə müşayət olunurdu. Sovet rəhbərliyinin də rəvac verdiyi bu proses Ermənistanın anti-Azərbaycan siyasəti və onun tərkib hissəsi olan toponomiya siyasətinə də təkan vermişdi. Nəticədə Ermənistanın o zamankı rəhbəri A.E.Koçinyanın dövründə (1966-1974) Azərbaycan mənşəli 63 toponim dəyişdirilmişdir.

1977-ci ildə SSRİ-nin növbəti Konstitutsiyasının qəbulu ərəfəsində Ermənistanda anti-Azərbaycan hərəkatı, xüsusilə Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi uğrunda separatçı meyillər güclənir. Bu baş tutmadıqda, növbəti hədəf yenə də Ermənistandakı Azərbaycan mənşəli toponimlər olur. Ermənistan KP MK-nın I katibi K.S.Dəmirçiyanın (1974-1988) başçılığı ilə təkcə 1978-ci ildə 81 Azərbaycan mənşəli toponim dəyişdirilir.

SSRİ-nin dağılması ərəfəsində, 1987-ci illərin sonlarından Ermənistandan azərbaycanlıların soyqırımı ilə müşayət olunan deportasiyası nəticəsində 250 mindən çox azərbaycanlı tarixi torpaqlarından qovulur.

Ermənistan azərbaycanlılarının bu faciəsi fonunda 1990-cı il avqustun 23-də Ermənistanın müstəqillik deklarasiyası elan edilmiş, 1991-ci il sentyabrın 23-də isə referendumun nəticələrinə görə, müstəqil olmuşdur. Yeni yaranan Ermənistan Respublikası da Azərbaycan mənşəli toponimlərə dair əvvəlki iki respublikanın siyasətini davam etdirmişdir. Ermənistanın yeni rəhbəri L.Ter-Petrosyanın (1991-1998) rəhbərliyi ilə 1991-ci ildə və ondan sonrakı ilk illərdə 157 yer adı dəyişdirilmişdir. Ter-Petrosyanın xələfləri R.Koçaryan (1998-2008) və S.Sarqsyanyan (2008-2018) Ermənistandakı azərbaycanlı toponimlərin kökünün kəsilməsinə rəhbərlik etmişdir.

Ermənistandakı Azərbaycan mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsi zamanı onların erməniləşdirilməsi üçün hərfi tərcüməsinə (Məsələn, Armudlu-Tandzut (Hoktemberyan)

(Sərdarabad), Daşqala-Karaberd (Ani) (Agin) və s.), yaxud, yaşayış məskənlərinin adları üzərində cüzi dəyişikliklə, ona oxşar, lakin erməniləşdirilmiş adla (Məsələn, Dərabbas-Darbas (Sisyan) və s.) əvəz edilməsi geniş tətbiq edilirdi. Bundan başqa “yuxarı”, “aşağı”, “böyük”, “kiçik” kimi Azərbaycan mənşəli sözlər müvafiq erməni sözləri ilə əvəzlənmişdir.⁴³

⁴³ *Vandalizm: tarixi adlara.....*, s.12.

Nəticə

Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan mənşəli toponimlərin gəlmə olması barədə erməni versiyası tarixi həqiqəti əks etdirmir. Ermənistan dövlətinin meydana gəldiyi ərazi tarixi-coğrafi Azərbaycanın tərkib hissəsidir. Buna görə də bu ərazidə toponimlərin vahid sistemi formalaşmışdır. Rusiya imperiyası Azərbaycanın İrəvan xanlığını işğal etdikdən sonra, ermənilərin onun ətrafında konsolidasiyası üçün Erməni vilayəti layihəsini həyata keçirməyə cəhd etmişdir. Ermənilərin kütləvi şəkildə İran və Osmanlı imperiyasından köçürülməsi nəticəsində erməni əhalisinin artması ilə erməni mənşəli toponimlər artmağa başlamışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, Ermənistanın tərkibinə daxil edilən ərazilərdə 1918-ci ildə dövlətin yaranmasınadək Azərbaycan mənşəli toponimlər dominantlıq təşkil etmişdir. Ermənistan (Ararat) Respublikası və ondan sonrakı erməni dövlətləri anti-Azərbaycan siyasətinin tərkib hissəsi kimi toponimiya siyasəti həyata keçirməyə başlamışdır. Məqsədyönlü siyasət nəticəsində 1918-ci ildən 1990-cı illərin əvvəllərinə qədər Ermənistandakı 1146 azərbaycanlı yaşayış məskəni ya məhv edilərək yaşayış məntəqələri sırasından çıxarılmış və ya, total şəkildə adları dəyişdirilmişdir. Azərbaycanlıların Ermənistandan tam qovulmasından sonra da, onlara məxsus yer adlarının ləğv edilməsi siyasəti davam etdirilməkdədir.

Ermənistan dövləti bu sahədə əldə etdiyi siyasi təcrübəni Azərbaycanın işğal edilmiş Dağlıq Qarabağ bölgəsi və ətrafındakı yeddi rayonda da tətbiq etməyə başlamışdır.

Ermənistanın Azərbaycan mənşəli toponimlərə qarşı bu cür əməliyyatının öz miqyasına görə, dünya tarixində analoqu yoxdur. Bu siyasət Ümumdünya mədəni və təbiət irsinin mühafizəsi haqqında 1972-ci il Konvensiyasına və digər beynəlxalq sənədlərə də ziddir.

Kaynaklar

BUDAQOV, B., QEYBULLAYEV Q., *Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti*, Oğuz eli Nəşriyyat evi, Bakı 1998.

BAYRAMOV, İ., *Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri*, Elm, Bakı 2002.

Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, Gənclik, Bakı 1998.

İrəvan xanlığı, CBS, Bakı 2010.

İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, Elm, Bakı 1996.

İrəvan əyalətinin kameral təsviri, 1831-ci il. I cild. İrəvan şəhəri. (Tərcümə, tərtib və giriş mətni N.Əhmədli), Turxan NPB, Bakı 2018.

İrəvan əyalətinin kameral təsviri, II cild. Vedibasar mahalı. 1831 və 1842-ci illər. Şərur mahalı. 1831-ci il. (Tərcümə, tərtib və giriş mətni N.Əhmədli), Turxan NPB, Bakı 2019.

Göyçə mahalının kameral təsviri (1831 və 1842-ci illər), (Tərcümə, tərtib və ön söz N.Əhmədli), Elm və təhsil, Bakı 2017.

MUSTAFA, N., *İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı (1918-1920)*, Elm nəşriyyatı, Bakı 2017.

PİRİYEV, V., *Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası*, Araz nəşriyyatı, Bakı 2002.

ŞÜKÜROV, K., *Akademik Bartoldun səhvi və Stalin mifi, yaxud Azərbaycan və azərbaycanlılar haqqında*// https://apa.az/az/siyasi_xeberler/xeber_akademik_bartoldun_sehvi_ve_stalin_mifi_-451565/amp, (05.06.2021).

ŞÜKÜROV, K., “Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan dövləti necə yaradıldı: Tarixi, nəticələri və Azərbaycanın müasir baxışı”, *Xalq qəzeti*, 2019, 23, 24, 26, 30 aprel; 19 may.

Vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırımı, Təhsil, Bakı 2014.

MAHMUDOV, Y., SHUKUROV, K., *Garabagh: Real history, Facts. Dokuments*, Tahsil Publishing house, Baku 2005.

AZİZOV, Ş., ŞYUKUROV, K., ABBASOVA, M., “O toponimiçeskix i kartoqraficeskix aspektax pereseleniya armyan na Kavkaz”. *Vestnik NANA*, 2015, t.12, №1, c.35-42.

Akti Kavkazskoy Arxeoqraficeskoy Komissii, c.7, Tiflis 1878, dok. 432.

ARUTYUNOV, V., *Tyurkskiye toponimi Armenii* //http://russia-armenia.info/node/27983(05.06.2021).

BERJE, A., “İmperator Nikolay na Kavkaze v 1837 q.” *Russkaya starina*, 1884, №8, s. 377-398.

BUDAQOV, B., ABBASOVA, M., MARDANOV, İ., AZİZOV, Ş., “O kartoqraficeskoy aqressii na azerbaydjanskije toponimi v Armenii”. *İzvestiya NANA*, Ser. Nauki o zemle 2006, №2.

BURNAŞEV, S., “Opisaniye oblastey Azerbaydjanskix v Persiyi i ix politiceskoqo sostoyaniya. Reprintnoe izdaniya”, Qafqaz XVIII veka qlazami russkoqo taynoqo aqenta, века глазами русского тайного агента, TEASS Press, Baku 2017.

QEYBULLAYEV, Q., *Toponomiya Azerbaydjana (istoriko-etnoqraficeskoye issledovaniye)*, Elm, Baku 1986.

QLİNKА, S., *Opisaniye pereseleniya armyan Adderbidjanskix v predeli Rossii*, Moskva 1831.

QRİBOYEDOV, A., “Zapiski o pereseleniya armyan iz Persii v naşı oblasti”. *Soç. V 2-x tt.*, İzd. Pravda, Moskva 1971. T.II.

DANIËLYAN, E., *Vopros soxraneniya armyanskix toponimov v kartoqraficeskoy sfere informatsionnoy-voyni* //http://www.noravank.am/rus/articles/detail.php?ELEMENT_ID=2549(05.06.2021).

DAMBUYEV, İ., “Sovetskoye zakonodatelstvo o naimenovaniyax qeoqraficeskix obyektov” *Mir nauki, kulturi, obrazovaniya*, 2015, №6 (55).

Deportasiya azerbaydjantsev iz Armyanskoy SSR (1948-1953). Sbornik dokumentov, Zardabi LTD MMC, Baku 2013.

İSMAİL-ZADE, D., *Russkoye krestyanstvo v Zakavkazye (30-e godi XIX- naçalo XX v.)*, Hayka, Moskva 1982.

İstoriceskaya qeoqrafiya Azerbaydjana, Elm, Baku 1987.

İstoriçeskie miqratsiyi armyanskoqo naseleniya [https://ru.wikipedia.org/wiki/\(05.06.2021\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/(05.06.2021)).

İstoriçeskie faktı o deyanıyax armyan na azərbaydjanskoy zemle, Taxsil, Baku 2009.

Karta Kavkaza. Sostavlena i litografirovana v Voенno-topografiçeskom otdede Kavkazskoqo voенnoqo okruqa 1903 q. Tiflis, Masştab 20 verst v dyuyme.

Materialı dlya izuçeniya ekonomiçeskoqo bita qosudarstvennix krestyan Zakavkazskoqo kraya, Tiflis 1885, c.1; Tiflis 1886, c.3; Tiflis 1886, c.4; Tiflis 1887, c.7

MELİKSETYAN, O., *Repatriatsiya trudyaxıxıyxa armyan v sovetskuyu Armeniyu v 1921-1925 qodax*, Avtoreferat kand. Dissertatsiyi, Yerevan, 1962.

MİRMAXMUDOVA, S., *Azərbaydjanskiye oykonımı v Armenii i politika ix armenizatsii*, İzdatelskiy dom TEAS Pres, Baku 2015.

NEYMAT, M., KULİYEVA, V., *Obyekt armyanskoqo terrora-pamyatniki materialnoy kulturu*, Baku 2007.

NİFTALİEV, İ., *Qenosid azərbaydjantsev v İrevanskoy qubernii (1918-1920)*, Elm, Baku 2017.

Obozreniye rossiyskix vladeniy za Kavkazom, V 4-x çastyax, C. IV, Sankt-Peterburq 1836.

PAQİREV, D., *Alfavitny ukazatel k pyativerstnoy karte Kavkazskoqo kraya*, Tiflis 1913.

Pamyatnaya knijka Erivanskoy Quberniyi na 1912 q., İzdaniye Erivanskoqo statistiçeskoqo Komiteta. Erivan: Tipografiya Qubernskoqo Pravleniya 1912.

PARSAMYAN, V., "A.S.Qriboedov i pereseleniya armyan". *İz istorii vekovoy drujbi*. İzd. AN Arm. SSR, Erevan 1983.

Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii, Sobr. vt. Sankt-Peterburq 1830, c. III, dok. 1888.

Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperiyi, Sobr. vt. Sankt-Peterburq 1850, c. XXIV, otd. pervoe dok. 23303

POTTO, V., *Kavkazskaya vojna v oçerkax, epizodax, luqutdax i bioqrafiyax*, ZAO İzd. Tsentrpoligraf, Moskva 2014.

“Protokol №3 zasedaniya Musulmanskoqo Nasionalnoqo Soveta. 29 maya [1918 q.], Tiflis. Dvoretz”. *Protokoli zasedaniy musulmanskiy fraksiy Zakavkazskoqo Seyma i Azerbaydjanskoqo Nasionalnoqo Soveta 1918q.*, Adiloğlu nəşriyyatı, Baku 2006.

RUSTAMOV, A., “Struktura azerbaydjanskix toponimov Zaqezurskoy zoni” *Filoloqitceskiye nauki. Voprosi teorii i praktiki*, № 8 (26), 2013, c.1.

SAAKYAN, L., *Otureçivaniye toponimov v Osmanskoy imperii i respublikanskoy Turtsiyi*, Montreal-Arod Books, 2010.

SAFAROV, R., *İzmeneniye etniçestkoqo sostava naseleniya İrevanskoy qubernii v XIX-XX vekax (etnodemoqrafiçeskiye I etnoqeoqrafiçeskiye issledovaniye)*, Сада, Баку: 2009.

Svod statistiçeskix dannix o naselenii Zakavkazskoqo kraya, izvleçennix iz posemeynix spiskov 1886 q., Tiflis 1893.

TETVADZE, Ş., TETVADZE, O., *Armyane v Qruzii (s drevneyşix vremen do seqodnyaşnego dnya)*, Universal, Tbilisi 2008.

Toponomiya Armeniyi, [https://ru.wikipedia.org/wiki/\(05.06.2021\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/(05.06.2021)).

Tyurkskie toponimi v Armeniyi, [https://ru.wikipedia.org/wiki/\(05.06.2021\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/(05.06.2021)).

ŞOPEN İ., *İstoriçeskiy pamyatnik sostoyaniya Armyanskoy oblasti v epoxu yeya prisoyedineniya k Rossiyskoy imperii*, İmperatorskaya Akademiya Nauk, Sankt-Peterburq 1852.

ŞYUKUROV, K., *Azerbaydjan v sisteme mejdunarodnix otnoşeniy. Dokumenti i materialı 1648-1991*, Elm, Baku 2020.

EKOZYANC, F., *İsrael Ori, Lareç Pandori. Kniqa. 1: Persiya*, İzdatel Vorobyev A.B., Moskva 2020.